

УДК 342.728

Вероніка Бондаренко,

здобувачка Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Розглянуто проблемні питання термінології, що використовується щодо феномена громадянського суспільства в Україні. Зокрема проаналізовано походження та сутність поняття «громадянське суспільство», визначено особливості застосування щодо нього термінів «громадянський», «громадський», «цивільний», «громадівський», «суспільство», «громада» в історії та сучасній науковій думці. Висловлюються пропозиції щодо удосконалення відповідної термінології в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, громада, цивільне суспільство, громадське суспільство.

Будь-яка наукова праця вправі претендувати на успіх лише у тому випадку, коли автор оперує термінами, смислові значення яких однозначно визначені і зафіксовані. А оскільки комплексне і системне осмислення поняття громадянського суспільства можливе лише у випадку виділення його різних вимірів — ідеального і реального, загального (загальноісторичного) і особливого (регіонального або національно-специфічного), культурного і соціально-політичного, — стає очевидним, що сам термін «громадянське суспільство» виражає зафіксований в понятійній формі сенс громадянського суспільства, що історично змінюється, як особливого соціального феномена. Отже, в якості початкового пункту аналізу слід виділити деякі первинні дефініції, з яких потім складатиметься складне і багатовимірне поняття громадянського суспільства.

Незважаючи на висвітлення різних аспектів проблематики громадянського суспільства у роботах С. Алексєєва, Г. Берченко, К. Гаджієва, Л. Герасіної, Джин Л. Коен, Е. Арато, І. Кального, В. Колісника, А. Колодія, А. Колодій, Д. Кола, В. Кравчук, О. Коваль, Т. Ковальчук, П. Любченка, А. Мерник, Л. Мамута, Р. Мухаєва, Н. Оніщенко, О. Петришина, П. Рабіновича, С. Рябова, В. Селіванова, О. Скрипнюка, В. Тимошенко, С. Тимченко, С. Третяк, Ю. Тодики, М. Цимбалюка, Г. Чапали та багатьох інших, термінологічний аспект феномена громадянського суспільства досі

розуміється досить неоднозначно, зокрема враховуючи застосування в окремих роботах широкого кола близьких за значенням понять «громадянський», «громадський», «цивільний», «громадівський» тощо. Враховуючи відповідні обставини, вирішення проблеми вибору оптимальної термінології, що ставить на меті автор, має важливе значення, тим більше, що кожний з підходів ґрунтується на особливому розумінні природи громадянського суспільства.

Сьогодні термін «громадянське суспільство» активно використовується не лише у наукових роботах, а й в нормативно-правових актах. Так, відповідно до ст. 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів є одним із пріоритетів національних інтересів України. Указом Президента України від 24.03.2012 р. № 212/2012 була затверджена Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, що визначила концептуальні напрями діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо створення належних умов для розвитку громадянського суспільства та спрямована на утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави, запровадження громадського контролю за діяльністю влади, забезпечення незалежної діяльності інститутів громадянського суспільства,

посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій із громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави, тощо.

Регулювання окремих складових політики сприяння розвитку громадянського суспільства забезпечено, зокрема, законами України «Про громадські об'єднання», «Про соціальний діалог в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про інформацію», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про організації роботодавців», «Про органи самоорганізації населення», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про волонтерську діяльність», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про соціальні послуги», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».

Процес законодавчого забезпечення у цій сфері в останні роки також має позитивну тенденцію. Так, у 2010—2011 рр. прийнято закони України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про доступ до публічної інформації», «Про безоплатну правову допомогу», «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», внесено зміни до Закону України «Про інформацію». Цими та багатьма іншими актами визначено, зокрема, засади внутрішньої політики України у сферах розбудови державності, формування інститутів громадянського суспільства, порядок забезпечення права кожного на доступ до інформації суб'єктів владних повноважень, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги тощо.

На фоні активності суб'єктів нормотворчості ґрунтовний аналіз проблеми свідчить, що в літературі досі відсутнє загально визнане, системне і концептуально обґрунтоване розуміння відповідного поняття.

Як відомо, поняття «суспільство» в

його сучасному розумінні з'явилося відносно нещодавно. У античній і середньовічній соціальній думці замість нього використовувалися, переважно, його аналоги, а саме поняття «державна» і «община». І лише наприкінці XVIII — початку XX століть цей термін набув свого сучасного сенсу, відмінного від змістовного навантаження «держави» і «політичного життя». Його концептуальне оформлення і наукове визнання були пов'язані із перетворенням соціології як науки про суспільство на самостійну галузь знання. Невипадково усі більш-менш відомі та оригінальні соціологи були одночасно і найвідомішими теоретиками суспільства, а сама оригінальність і значимість їх теоретичної позиції проявлялась перш за все у концептуалізації того, що таке суспільство [1].

У сучасній науковій літературі поняття «суспільство» вживається в двох основних значеннях: у широкому значенні цього слова, «суспільство» означає сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких виражається їх залежність один від одного, тобто сукупність відносин і зв'язків між людьми, що історично розвиваються і складаються у процесі їхньої спільної життєдіяльності; у вузькому — історично конкретний тип (рід, вид, підвид) того чи іншого суспільства (наприклад, індустріальне суспільство) і навіть окремого регіону чи країни (українське суспільство), що з'являється як історично певна цілісність або відносно самостійний елемент цієї стійкої цілісності.

Відповідно, і поняття «громадянське суспільство», якщо визначати його через родові поняття «суспільство», також може вживатись у кількох значеннях. У широкому значенні воно характеризує конкретно-історичний стан суспільства. Так, у межах концепцій природного права і суспільного договору громадянське суспільство розглядалось як політичне суспільство, суспільство-державна, що виникло внаслідок суспільного договору на протиположному до державному стану «боротьби усіх проти усіх». У вузькому значенні слова поняття «громадянське суспільство» виражає ту чи іншу істотну сторону або сферу громадського життя, трактування якої багато в чому

залежить від трактування самого терміна «громадянський».

Як відомо, термін «громадянський» походить від латинського слова «civilis», адже практично всі європейські мови відтворюють античне «громадянин» — «civitatus» від «цивільної громади» — «civitas». Своє поширення цей термін отримав у системі римського права, де увійшов у якість складового елемента до багатьох юридичних понять і словосполучень, таких як «цивільне право», «цивільний процес», «цивільний позов» і тому подібних. Уже на перший погляд очевидно є своєрідність використання терміна «громадянський» у словосполученні «громадянське суспільство», адже фактично належність до громадянства певної країни в цьому випадку не є ключовою характеристикою, тобто має місце застосування омонімів. Адже в українській мові, на відміну від тієї ж російської, поряд із терміном «громадянський» використовується також термін «цивільний» («громадянське суспільство», «громадянин», але «цивільне право», тоді як для порівняння — у російській мові — в будь-якому разі застосовується термін «гражданский» — «гражданское общество», «гражданин», «гражданское право»).

Щодо походження терміна «громадянське суспільство» в українській мові чітких даних, коли саме він з'явився, немає. На думку А. Білинського, це поняття виникло в ході перекладу на російську мову творів К. Маркса, коли вислів «burgerliche Gesellschaft» був перекладений як «гражданское общество». Потім із російської мови він, вірогідно, потрапив в українську як дослівний переклад. Причому А. Білинський вважає цей термін прикладом тавтології, оскільки «громада» і «суспільство» — якщо і не ідентичні поняття, то, принаймні, дуже близькі. На його думку, можна вести мову про «громадянське суспільство», але з таким самим успіхом і про «суспільне громадянство» [2].

Недоліки у словосполученні вбачає і М. Рябчук, зазначаючи, що в українській версії, на превеликий жаль, зникає засаднича для англо- та франкомовної версії ідея «цивільності» (civility) як певної «вихованості», «викшталтованості», «цивілізованості». В давніших українських перекладах терміна, що їх

на межі XIX—XX століть робив із німецької Іван Франко, йшлося про «горожанське суспільство» (burgerliche Gesellschaft), себто ідея «цивільності» там теж була неочевидною. Вчений вважає, що українське «громадянське суспільство» — це в етимологічному плані радше тавтологія: громадська громада чи спільна спільнота. Проте, на його ж думку, зі слова «громадянин», яке, окрім первинного значення «член громади», набуло також через смислову індукцію певних «громадянських», «цивільних», «цивілізаційних» ченот можна дедукувати ці самі ченоти й у поняття «громадянське суспільство» — «суспільство громадян» [3]. Загалом, терміну «цивільний» може відповідати декілька основних значень.

Перше значення пов'язане із власне юридичним тлумаченням. Термін «цивільний» охоплює в даному випадку те, що стосується сфери майнових та пов'язаних із ними інших приватно-правових відносин між суб'єктами права, що регулюються цивільним правом. У цьому значенні термін «цивільний» використовується спільно з іншими юридичними поняттями, такими як «право», «кодекс», «процес» тощо. Окрім цього, він є близьким за змістом до терміна «приватний» і, фактично, означає все те, що стосується сфери приватних інтересів і взаємовідносин між людьми. Таким чином, у своєму першому значенні громадянське суспільство означає сферу приватного життя людей, не підконтрольного безпосередньо державі. До цієї сфери належать відносини приватної власності, майнові, спадкові, сімейні. Як бачимо, зміст терміна «цивільний» пов'язаний тут досить умовно із категоріями «громадянство» і «громадянин».

Друге і третє значення терміна «цивільний» акцентують на існуючих у суспільстві відмінностях між власне цивільною і військовою сферами, з одного боку, а також цивільним і церковним життям — з іншого. У першому випадку термін «цивільний» характеризує немілітаризовану, штатську життєдіяльність людей, для позначення якої можуть використовуватись такі поняття як «цивільна служба», «цивільна влада», «цивільний порядок» та ін. У другому випадку термін означає світський, не-

церковний спосіб життя, а також все те, що здійснюється незалежно від церковних норм, звичаїв, обрядів, тощо. Представлене таким чином громадянське суспільство охоплює ту сферу соціального життя, яка існує поряд з інститутами армії і церкви. Ця сфера представлена, в основному, альтернативними структурами, одні з яких тісно пов'язані із державою, інші ж, навпаки, функціонують автономно від неї. У той самий час потрібно враховувати, що вказане тлумачення терміна «цивільний», у контексті поняття «громадянське суспільство», не має широкого вжитку й поширення.

Четверте значення поняття «цивільний» історично пов'язане зі зростанням і зміцненням міст. Раніше ним позначали об'єднання людей, що проживали в містах, будучи пов'язаними специфічними економічними та культурними зв'язками з навколишнім сільським населенням. Так, наприклад, замість звичай вживаного поняття «міська община» тут інколи використовували поняття «цивільна община».

Із XVIII ст. починає використовуватися вже термін «громадянський» також для характеристики суспільних подій, конфліктів та протистоянь. У зв'язку з цим до наукового вжитку входять та закріплюються такі словосполучення, як «громадянська війна», «громадська непокор», «громадянський опір», «громадянський мир», «громадянська злагода». Окрім того, він може використовуватись у значенні, пов'язаному з морально-етичною оцінкою поведінки людини як громадянина, означати все те, що властиво істинному громадянину, а тому використовуватись у словосполученнях «громадянська позиція», «громадянська активність», «громадянський обов'язок» тощо.

Будь-яке з наведених вище понять характеризує громадянське суспільство як автономну силу, здатну порушити або зберегти сталий соціальний порядок, уособленням якого виступає державний лад. Крім того, цим терміном досить часто в сучасному слововживанні позначаються різноманітні громадські рухи, організації, що існують поряд, або на протигагу державним інститутам, політичним партіям. Прикладом такого слововживання є вирази «громадський рух», «громадська ініціатива» і тому подібне.

Як бачимо, термін «громадський» у вказаному значенні вживається в якості аналога поняття «суспільний».

Загалом з точки зору етимології кожна мова вносить певні акценти у розуміння відповідного поняття. Так, у англійській мові «civil society» за значенням близьке до суспільства громадян, які надають великого значення ввічливості, вихованості і гнучості. Німецьке «bürgerliche Gesellschaft» ближче до наголошення міського статусу населення (міщанського). Польське «społeczeństwo obywatelskie» — додає нового нюансу, пов'язаного не лише з польською мовою, а й з польською історією. Російське «гражданское общество» тримає наголос на громадянськості. (Зауважимо, що формально до 1917 р. за реально історичним статусом Російської імперії її мешканець залишався підданим). Українське поняття «громадянське суспільство» за етимологією походить від «громади», яка має тривалу самостійну історію в українській культурі й мові. З тієї ж етимології виходить і слово «громадянський», а не навпаки. Поняття «громада» аналізував свого часу М. Костомаров, який пояснював, що воно означає таке добровільно зібране товариство людей (громаду), до якої кожен вільно приходить і так само вільно з неї виходить. Взаємини протилежного типу, з елементом колективного примусу, він убачав у російській «общині», зі значенням якої пов'язано слово «общество» [4]. Усе це дає окремим дослідникам підстави казати про те, що застосування словосполучення «громадянське суспільство» в українській мові є обґрунтованим, оскільки відповідає вітчизняній історичній традиції.

Поряд із «конкуренцією» понять «громадянський» і «цивільний», специфічним для української мови є одночасне вживання понять «громадянський» і «громадський», що є досить близькими за значенням як між собою, так і з поняттям «цивільний». Звертаючись до тлумачного словника, можемо побачити, що слово «громадський» утворене від іменника «громада» і означає «недержавний», «неслужбовий», «добровільний»; такий, що стосується всього населення або окремого колективу (громадські організації, громадські доручення, громадські розповсюджувачі преси). «Громадянський» — при-

кметник від іменника «громадянин» (останній може мати такі значення, як підданий якоїсь держави, і свідомий член суспільства) означає: такий, що має відношення до людини як громадянина. Наприклад, громадянські права, громадянська війна (війна всередині країни), громадянська страта (дореволюційне), громадянська свідомість, громадянська лірика [5]. Отже, як бачимо, незважаючи на усталеність та звичність словосполучення «громадянське суспільство», за етимологічним значенням у даному випадку більш виправданим було б застосування поняття «громадський» («громадське суспільство»), або взагалі «цивільний» («цивільне суспільство»).

Схожої думки дотримується професор кафедри політології Львівського Національного університету імені Івана Франка А. Колодій, коли задається питанням про те, яким чином поєднуються у нашому українському суспільстві цивільність і громадянськість? Вказуючи, що для означення громадянського суспільства існує два терміни: перший, загальноживаний — громадянське, і другий — цивільне, дослідниця зазначає, що останній у нас не прижився, бо «цивільне» традиційно протиставляється «військовому», і таке означення, на думку деяких, може збивати з пантелику. Однак, між іншим, коли громадянське суспільство формувалося, саме термін «civil society» почали вживати в Англії, і там воно мало саме такий сенс — не військове, не войовниче, а мирне суспільство, де люди вмюють толерантно вирішувати свої проблеми. В Україні є чинним Цивільний кодекс, назва якого очевидно не пов'язана із опозицією військовій сфері. Адже цивільність підкреслює цивілізаторську місію громадянського суспільства. Цивільність — це, власне, і є цивілізованість. Громадянськість — це те, що в англійській мові називається «civil» — громадянські чесноти, громадянська доброчесність, відданість громадським інтересам, здатність цікавитись ними і поступатись своїми приватними інтересами на користь громадських інтересів. Зрештою, варварство пов'язане із розгулом пристрастей, невмінням організуватись тощо [6]. Поняття «громадянське суспільство» більше відповідає ситуації, коли є потреба

підкреслити якраз політичні, а не соціокультурні аспекти громадянського суспільства і громадянськості, бо інколи можна зустріти точку зору, що наші громадяни недостатньо активно беруть участь у політиці. Сказати, що вони не володіють цивільністю, певними здобутками цивільної культури, цивілізації тощо — це одне, а сказати, що вони недостатньо «громадянські громадяни» — зовсім інше. У відповідному сенсі «громадянське суспільство» — це дуже умовна назва. Адже громадянське суспільство — це, передусім, суспільство громадян. Але «громадянин» — це юридично-політичний термін. А те, що ми висловлюємо за допомогою категорії «громадянське суспільство», стосується соціальних зв'язків, здатності людей творити власне суспільство на основі своєї власної діяльності. Тому це соціальна характеристика суспільства, отож назва «громадянське суспільство» не цілком точна. Невипадково в англійській мові переважно вживають термін «civil society» (тобто характеристика за культурно-соціальним параметром) [7].

Очевидно, що термін «громадянський», рівно як і термін «цивільний» тією чи іншою мірою можуть бути співставлені з поняттям «цивілізований». Адже поняття «громадянськість», «цивільність» і «цивілізованість» близькі за змістом, оскільки виражають певний рівень розвитку великої спільності людей. Але, в той самий час, ці терміни не тотожні між собою — поняття «цивілізований» має набагато ширше застосування. Це можна пояснити тим, що громадянське суспільство найчастіше розглядається як один з атрибутів цивілізації. А сучасна цивілізація припускає в якості своїх необхідних передумов розвинену економіку, інформаційну прозорість, правову державу і правові механізми регулювання регіональних та міжнародних конфліктів, систему захисту прав і свобод людини. Саме тому вважаємо, що попри усталеність та звичність словосполучення «громадянське суспільство», щодо відповідного феномена і враховуючи його сутність, більш виправданим є застосування поняття «громадський» («громадське суспільство») або взагалі «цивільний» («цивільне суспільство»).

ПРИМІТКИ

1. Полякова Н. Л. XX век в социологических теориях общества / Н. Л. Полякова. — М. : Логос, 2004. — С. 7.
2. Білінський А. Держава і суспільство: партнери заради стабільності / А. Білінський // Віче. — 1995. — № 12. — С. 80—91.
3. Рябчук М. Громадянське суспільство та його «друзі» / М. Рябчук // Критика. — 2009. — Число 1—2. — С. 2—6.
4. Карась А. Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві [Електронний ресурс] / А. Карась. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/karas.htm>.
5. Складні випадки українського слововживання: громадський та громадянський [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://lib.misto.kiev.ua/UKR/VPRAVA/MOVA/SKLADNE_SLOVOVJIVANNA/gromadskiy_gromadanskiy.txt.
6. Громадянське суспільство: гармонія чи конфлікт? Семінар з проф. Антоніною Колодій [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2001/sem01-03.htm>.
7. Там само.

Бондаренко Вероника. Гражданское общество: вопросы терминологии.

Рассмотрены проблемные вопросы терминологии, которая используется по отношению к феномену гражданского общества в Украине. В частности проанализировано происхождение и сущность понятия «гражданское общество», определены особенности применения относительно него терминов «гражданский», «общественный», «цивильный», «общинный», «общество», «громада» в истории и современной научной мысли. Выказываются предложения относительно усовершенствования соответствующей терминологии в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, громада, цивильное общество, громадское общество.

Bondarenko Veronica. Civil society: terminological issues.

Problem questions of terminology which is used in relation to a phenomenon of a civil society in Ukraine are considered. In particular the origin and essence of concept «a civil society» is analysed, features of application concerning it terms «citizen», «public», «civi», «commune», «society», «community» in history and modern scientific thought are defined. Offers concerning improvement of corresponding terminology in Ukraine express.

Key words: civil society, state, community, public society, commune society.